

Tekst Ruud Metselaar – www.comomeerinfo.nl

De geschiedenis van de tweede wereldoorlog in de provincie Como. Deel 1 Het verzet rond het Comomeer

Inleiding

De meeste Nederlanders weten slechts weinig over de situatie in Italië tijdens de laatste jaren van de 2e wereldoorlog en zeker is er een grote onbekendheid met de burgeroorlog van september 1943 tot de bevrijding en met de partizanenstrijd in dat land. In dit artikel wil ik proberen iets over te brengen van de vaak heldhaftige strijd die werd gevoerd tegen de Duitse bezetter en het fascistische regime van Mussolini. Hierbij zal ik me beperken tot het gebied van het Comomeer. In deel 2 ga ik meer in detail in op de geschiedenis van een verzetsgroep die opereerde in de bergen boven Dongo; deel 3 is het verhaal van een inwoner van Dongo en in deel 4 volgt een overzicht van de tot op de dag van vandaag lopende discussie over de dood van Mussolini en de gebeurtenissen daaromheen.

De situatie van de jaren dertig tot september 1943

Hoewel er vanaf het begin antifascisten waren, was Mussolini als persoon in de jaren dertig vrij populair onder de bevolking, maar liet men het fascisme gelaten over zich komen. De Italiaan heeft door de eeuwen heen geleerd te overleven onder telkens wisselende heersers: de kunst van het 'arrangiarsi'. Zoals Van Osta stelt, "berustte de heerschappij van Mussolini, meer dan op gewelddadige onderdrukking van de politieke oppositie, op de onverschilligheid van het volk". Hij ziet dit als een belangrijke reden waarom het fascistisch totalitarisme tenslotte mislukte. Was de houding van het grootste deel van de bevolking dus een van politiek cynisme, dit veranderde snel toen Mussolini enkele grote politieke vergissingen beging. In 1937 begon hij een anti-joodse campagne, het jaar daarop voerde hij de Romeinse groet in. Deze maatregelen werden eerst met verbazing, maar allengs met groeiende verontwaardiging ontvangen. Zeker 6000 Italiaanse joden verlieten het land. Het zakenleven en vele academici lieten een vlammend protest horen en ook het Vaticaan bekritiseerde de wetgeving. In de buitenlandse politiek werd spoedig duidelijk hoezeer het fascistisch regiem slachtoffer werd van de eigen ideologie. De inmenging in de Spaanse burgeroorlog was een mislukking en dwong Mussolini er toe zijn buitenlands beleid steeds meer af te stemmen op nazi-Duitsland. Toen Duitsland op 1 september de oorlog begon, bleef Italië nog afzijdig. Echter, toen Duitsland in 1940 snelle successen boekte en de oorlog leek te gaan winnen, was Mussolini bang dat ook de Balkan voor Italië verloren dreigde te gaan.

---

* Verzoeken om toezending per email aan: r.metselaar@comomeerinfo.nl

Ondanks verzet van de koning en de legerleiding verklaarde Mussolini op 10 juni van dat jaar de oorlog aan Frankrijk en Engeland en besloot hij de Balkan te veroveren voordat Hitler dat zou doen. Het leger was echter absoluut niet voorbereid op een oorlog, de voorbereiding en het materieel waren onvoldoende, de voedselrantsoenen voor de infanteristen, grotendeels boeren, waren onvoldoende en het moreel was laag. In maart 1940 werden de Italianen door de Grieken verslagen en toen het leger in september vanuit Libië de Britse stellingen in Egypte aanviel, werd het snel teruggedreven. Begin 1941 namen de Britten zowel Eritrea als Somalieland in en capituleerde het hele koloniale leger van 250000 man. Door deze nederlagen werd Mussolini nog meer naar Hitler gedreven.

Het rampzalig verloop van de oorlog leidde de ondergang van het fascisme in. In juli 1940 luisterden de inwoners van Milaan al massaal naar Radio Londen. Door de dienstplicht ontstond er gebrek aan handkracht waardoor de landbouwactiviteit sterk afnam en de zwarte handel toenam. Al in oktober 1940 gingen boter, olie en spek op rantsoen, in december rijst, pasta en meel en vlogen de prijzen omhoog. Uit angst voor bombardementen stroomden er in maart 1941 al 50000 Milanezen de stad Como binnen en in mei waren er nog 100000 bijgekomen. Op 24 oktober 1942 werd Milaan voor het eerst door de geallieerden gebombardeerd, op 14 februari 1943 opnieuw, waardoor de vluchtelingenstroom alleen maar toenam. Na de bombardementen in augustus 1943 schatte men het aantal vluchtelingen in de provincie Como op 300000, op een bevolking van circa 500000. Al deze mensen moesten onderdak vinden en worden gevoed. Onder deze omstandigheden was de bevolking al het geloof in de oorlog, voor zover dat er al geweest was, verloren. Toen in februari 1943 het 67^e infanterieregiment, dat voornamelijk uit Comaschi bestond, afmarcheerde naar het front, werd er bij het passeren van de militiekazerne geroepen 'moordenaars'. De problemen rond de voedselvoorziening en de sterke daling van de industriële productie leidden in het voorjaar van 1943 tot stakingen in de fabriekssteden, waaronder op 29 maart ook in Como. In april kon men op muren in de stad leuzen tegenkomen zoals 'dood aan de Duce, leve de stakers'.

Op 13 mei 1943 capituleerde het Duits-Italiaanse Afrikacorps, op 9 juli vielen de Britten en Amerikanen Sicilië binnen. Mussolini probeerde Hitler over te halen troepen van het Russische front naar het Middellandsezegebied te verplaatsen, maar deze weigerde.

Zowel gematigde fascistenaars als radicalen drongen er op aan om de Grote Raad bijeen te roepen. Intussen hadden conservatieven via het Vaticaan contact gelegd met de geallieerden en op 29 mei vertelden speciale afgezanten namens president Roosevelt dat de VS akkoord gingen met de vorming van een overgangsregering. Om de Italianen verder onder druk te zetten werd op 19 juli Rome gebombardeerd. Hierdoor overwon de koning eindelijk zijn aarzeling en riep hij op 25 juli de Grote Raad bijeen. In een resolutie van de Raad werd Mussolini uitgenodigd om de koning te verzoeken het opperbevel over de strijdkrachten en de politieke macht weer op zich te nemen. Die middag deelde de koning Mussolini mee dat hij ontslagen was en gearresteerd werd. Generaal Badoglio werd benoemd tot premier van een overgangsregering. Deze regering ontbond de fascistische partij en zijn instellingen.

Het verzet

Toen op de 25ste juli bekend werd dat Mussolini was afgezet leidde dit in Como tot spontane vreugdmanifestaties. In vele dorpen langs het meer werden de lokalen van de fascistenaars vernield en sloopte men alle symbolen van het regime. Op de 26^e werden in Lecco zelfs huizen van fascistenaars geplunderd.

Op 8 september 1943, de dag waarop de wapenstilstand met de geallieerden werd gesloten, vluchtten vele soldaten en burgers naar Zwitserland. Deze groep is op weg naar de grens.

Meteen na zijn benoeming tot premier deelde Badoglio mee dat de oorlog zou worden voortgezet. Niemand geloofde dit, maar de bedoeling was dat de Duitsers misleid werden zolang de onderhandelingen met de geallieerden nog liepen. Italië wilde namelijk wel capituleren, maar onder voorwaarden, terwijl de geallieerden een onvoorwaardelijke overgave eisten. Het gevolg hiervan was dat generaal Eisenhower pas op 8 september de wapenstilstand bekend maakte. Intussen hadden de Duitsers een grote troepenmacht over de Brenner naar het zuiden gestuurd en zelfs Rome veroverd. De koning vluchtte met de regering naar Brindisi en vormde daar het Koninkrijk van het Zuiden. De Duitsers namen 700000 soldaten gevangen in Italië, de Balkan, Egypte en Frankrijk en brachten deze naar concentratiekampen in Duitsland en Polen, waar ze werden ingezet als werkkrachten in de fabrieken. Op de Griekse eilanden Cefalonia en Korfu weigerde de infanteriedivisie "Acqui" zich over te geven aan de Duitsers. Bij de daaropvolgende gevechten werden 2000 Italianen gedood, 4500 werden vermoord door de Duitsers, die van Hitler het bevel kregen geen krijgsgevangenen te maken en 3000 kwamen om op zee op schepen die op mijnen voeren of door geallieerden werden gebombardeerd.

Op 12 september voerden de Duitsers een spectaculaire actie uit, waarbij ze Mussolini bevrijdden uit zijn gevangenschap uit Gran Sasso in de Abruzzen. Hij vormde daarop de Italiaanse Sociale Republiek, RSI, beter bekend als de Republiek van Salò. Deze gebeurtenissen leidden tot een bijna anderhalf jaar durende burgeroorlog in Noord-Italië.

In de periode tussen 25 juli en 12 september heerste er grote verwarring. Meteen na de wapenstilstand viel het leger vrijwel geheel uiteen. De soldaten verlieten hun regiment en keerden terug naar huis, ontwricht en zonder hulp. Binnen enkele dagen verschenen er in Como duizenden gevluchte soldaten, die de gemeente trachtte te helpen met valse identiteitskaarten en voedselbonnen. Veel tijd bleek hier overigens niet voor beschikbaar want al op 12 september bezetten de Duitse troepen Como en binnen een week werd het fascio Como weer hersteld, zij het met nog slechts 30 leden. Veel te vertellen hadden de fascistische commando's echter niet, in feite berustte de macht voortaan bij de Duitse Wehrmacht. Op de 17^e maakte het Duitse opperbevel bekend dat alle militairen zich onmiddellijk dienden te melden bij het Duitse commando op straffe van veroordeling door de krijgsraad. In de periode van verwarring vluchtten vele mensen naar Zwitserland. De Zwitserse regering hield zich aan de internationale conventies en ving de vluchtelingen (mits ontwapend) op. Binnen enkele dagen arriveerden er 6000 vluchtelingen in Chiasso en over de hele maand september kwamen er in Ticino 19134 militairen en 1626 burgers

aan. In totaal vonden 45000 Italianen onderdak, waarvan 30000 militairen en 15000 burgers; de helft van deze 15000 burgers was joods. Behalve soldaten en officieren waren er onder de vluchtelingen ook vele gevangenen die wisten te ontsnappen uit de concentratiekampen. Slechts enkele legeronderdelen keerden zich na de wapenstilstand tegen de Duitsers om samen met de geallieerden verder te strijden, waaronder de 67^e infanteriedivisie, die vrijwel geheel uit Comaschi bestond.

Al op 13 september 1943 vormden deze soldaten een partizanengroep boven Vercana

In het zuiden richtten de antifascistische partijen het Comitato di Liberazione Nazionale, CLN, op en proclameerden ze de strijd tegen de Duitsers en fascistten. In Milaan kwam de zetel van de regionale vleugel van het CLN, het CLN dell'Alta Italia, CLNAI. De eerste partizanengroepen werden in september gevormd in de bergen bij Lecco en Como. Ze bestonden niet alleen uit antifascisten, maar ook sloten vele gevluchte soldaten zich er bij aan. In het begin ging het om kleine groepen die het vooral met de wapens van deze soldaten moesten stellen en ook nog slecht waren georganiseerd. Ze konden echter rekenen op de steun van de bevolking. De grootste concentratie was aan de oostkant van het meer, vanwaar men bliksemacties ondernam, vaak sabotage tegen Duitsers en Republikeinen. Radio Londen gaf bekendheid aan hun acties en blies de feiten dikwijls nog wat op. Al in december waren er zeker 10 groepen met circa 700 man actief in de provincie Lecco. Aan de westkant waren er groepen militairen bij Gera Lario op de Monte Berlinghera, bij Domaso op de Alpe Graglio, bij Tremezzo een groep jonge Milanezen, verder waren er groepen boven Gravedona en Dongo en in de Valle d'Intelvi bij Menaggio. De groep tussen Domaso en Gravedona bestond geheel uit alpinisten van het 5^e regiment, die hun wapens hadden weten te behouden. Ook in andere partizanengroepen vond men vele alpinisten. De communistische partij speelde een grote rol bij de oprichting van de partizanengroepen. Het CLNAI steunde de groepen eerst vooral financieel. In november van 1943 werden daartoe de Gruppi di Difesa della Donna, GDD, opgericht. Deze vrouwen zamelden geld in, werkten als koeriers en leverden voedsel aan de verzetsstrijders. Zij zorgden ook voor de stakingen onder de fabrieksarbeidsters toen er bericht kwam dat deze in Duitsland moesten gaan werken. Door de communisten werd ook een verzetsbeweging onder de jongeren opgezet, het Fronte della Gioventù. Deze jongeren verspreidden vlugschriften met o.a. oproepen tot deelname aan het verzet. In november 1944 waren er al ca 15000 jongeren bij aangesloten.

Pas in het voorjaar van 1944 ontstond er een vorm van coördinatie en militaire organisatie van de verzetsgroepen rond het meer, met de bedoeling rivaliteit tussen de groepen met vaak verschillende ideologieën te voorkomen. De gewapende strijd werd geïntensiveerd, mede dankzij

de wapens die men op de Duitsers had buitgemaakt en door de eerste luchtdroppings van de geallieerden.

Uiteraard liet de tegenpartij dit alles niet ongemerkt passeren. In november '43 werd de Polizia Reppublicana en de Guardia Nazionale Reppublicana, GNR, opgericht. Het GNR kreeg o.a. tot taak de grensbewaking, de jacht op joden en de organisatie van razzia's. De fascistische partij werd geheel gemilitariseerd – alle leden werden bewapend. Naast bovengenoemde twee politiemachten, waren er de beruchte doodseskaders, de Brigade Nere (Zwarte Brigades), die onder afhankelijkheid van de Duitsers werkten. Op deze groepen was echter nauwelijks controle, ze opereerden vrijwel autonoom en oefenden een excessieve controle uit op de bevolking. De commandant van de 11^e Brigata Nera Paolo Porta, wantrouwde de Guardia di Finanza en de Carabinieri. Hij vermoedde terecht dat ze meewerkten aan de clandestiene transporten van personen, wapens en propagandamateriaal over de grens met Zwitserland. Van de Guardia deserteerden er ca 500 en velen daarvan kwamen terecht in het verzet. In augustus '44 werd het gehele corps ontwapend en vervangen door het GNR. Van de carabinieri waren er al velen bij de wapenstilstand naar Duitsland gedeporteerd en eind juni '44 eisten de Duitsers 10000 carabinieri voor de Luftwaffe in Duitsland. Zeer velen deserteerden en slechts 2800 gingen naar Duitsland. In augustus '44 werden 3000 carabinieri, die inmiddels waren toegevoegd aan het GNR, in de kazerne gevangengenomen en naar Duitsland gestuurd.

Luigi Clerici, verzetsleider

De kern van het verzet rond het Comomeer werd gevormd door de 52^e Brigade “Luigi Clerici”. Deze brigade maakte deel uit van de Divisie Garibaldi, opgericht door de communistische partij, PCI. Hierin had de partij zijn beste mensen georganiseerd: Luigi Clerici, schuilnaam “Giorgio” en na zijn dood Luigi Canali, “Neri”, als leiders, en vele arbeiders en jongeren. Deze laatste wisten over het meer naar Gera en andere dorpen te komen, waar ze zich bij de groepen in de bergen voegden. Omdat de Duitsers zich via de weg langs het meer vrij snel konden verplaatsen, moesten de detachementen in de bergen zich voortdurend verplaatsen. Ze voerden meestal snelle acties uit, bijvoorbeeld vernietiging van bevolkingsregisters en het onklaar maken van telefoon- en telegraaflijnen. Daarnaast werden ook overvallen op fascistenaangehorigen uitgevoerd, hetgeen leidde tot grote razzia's. Regelmatig werden er partizanen gevangen genomen en onder zware martelingen verhoord. Na verhoor werden ze vaak vrijgelaten en daarna op straat in de rug geschoten. Velen werden ook naar het kerkhof van Como geleid en daar gefusilleerd. Ook burgers werden vaak slachtoffer van de represailles, mannen en vrouwen werden gemarteld en huizen werden in brand gestoken.

Begin maart '43 schreef de PCI stakingen uit in Piemonte, Lombardije en Ligurie, vooral gericht tegen de tewerkstelling in Duitsland. Hierop werd massaal gereageerd: in totaal staakten er die

maand tussen de 500000 en 1 miljoen arbeiders. Ook in Como werd gehoor gegeven aan de oproep. Daarop werden er twee vrouwen en vier mannen opgepakt en gedeporteerd naar Mauthausen. Slechts één van hen keerde terug, maar in zo'n slechte conditie dat hij op 14 januari 1946 overleed.

De priesters in de dorpen toonden vaak grote moed, ze hielpen joodse vluchtelingen, antifascisten en partizanen. Een voorbeeld hiervan was de 29-jarige priester don Gino Facchinetti in S. Maria Rezzonico, die in de periode van september '43 tot september '44 500 man hielp ontsnappen tot hij werd ontdekt en zelf naar Zwitserland wist te vluchten. De positie van de priesters was beslist niet eenvoudig want enerzijds moesten ze samenwerken met de fascistische machthebbers, anderzijds steunden ze het verzet. Toen de RSI jonge mannen opriep voor het leger, waren er meerdere priesters die openlijk weigerden om met de prefect samen te werken. Ondanks de voorzichtigheid van de kerkleiders werden er in de provincie Como 31 priesters gearresteerd, waarvan er 8 werden uitgewezen naar Zwitserland en 8 naar Duitsland werden gedeporteerd. Drie ervan kwamen niet meer terug uit Dachau.

Benito Mussolini en zijn minnares Clara Petacci

Het laatste oorlogsjaar

Het laatste jaar van de oorlog werd ook voor de bevolking zeer zwaar. Zowel 1943 als '44 waren extreem droge jaren. Door de grote toestroom van vluchtelingen ontstond er een groot gebrek aan water. Vanaf januari 1944 was er alleen water tussen twee en zes uur 's middags en 's nachts van negen tot zes uur; in juni van dat jaar werd de watertoevoer nog verder beperkt van half zes tot tien uur in de ochtend en van half zeven tot zeven uur 's avonds. Na de strenge winter van '44-'45 met veel sneeuwval werd dit probleem minder. Door gebrek aan brandstof werd ook de gastoevoer een probleem. In januari '44 was er alleen gas van half twaalf 's ochtends tot kwart over twaalf en 's avonds van halfzeven tot zeven uur. In februari werd de gastoevoer geheel afgesloten. In plaats daarvan kreeg ieder gezin 50 kg hout per maand. Het gevolg was dat de bevolking in de winter van 1944 op grote schaal bomen begon te kappen in straten, tuinen en parken. Ook het elektriciteitsverbruik moest drastisch worden beperkt. In april mochten fabrieken nog slechts drie dagen per week werken en regelmatig viel de stroomtoevoer geheel uit. Zo was er op oud en nieuw de gehele dag geen elektriciteit. Het treinverkeer werd sterk beperkt en auto's moesten op houtgas gaan rijden.

Al spoedig ontstonden er ook problemen met de voedselvoorziening. Alles was op de bon en de zwarte handel bloeide. De rantsoenen werden steeds kleiner en de prijzen stegen. In oktober '44 werd het zoutrantsoen beperkt tot 220 g/maand omdat de toevoer uit het zuiden was afgesneden. De Duitsers eisten een groot aandeel van fruit, groenten en rijst. Suiker was vanaf november '44 niet meer te koop. Door ondervoeding kwamen er steeds meer zieken, vooral met longziekten zoals tbc. Ook waren er gevallen van tyfus en difterie. Geneesmiddelen ontbraken echter.

In de grensstreek was de zwarte handel vervlochten met de smokkelarij. De omvang ervan varieerde door de jaren, maar werd in de periode herfst '43 tot enkele jaren na de oorlog een massabeweging. De landbouw en veeteelt leverden nauwelijks genoeg voor een redelijk niveau van levensonderhoud en het smokkelen was een alternatief voor emigratie en als zodanig ook sociaal geaccepteerd in de bergdorpen. De Guardia di Finanza deed vaak een oogje dicht en hoewel ze de grensmilitie naast zich kregen, werd dit grotendeels geneutraliseerd door de corruptie. De stroom goederen via de smokkel was zo belangrijk dat de autoriteiten het wel moesten tolereren. Door de grensblokkades van Duitsland door de geallieerden werd Zwitserland sterk getroffen omdat zijn economie sterk leunde op invoer van grondstoffen uit Duitsland en 2/3^e van het voedsel uit het buitenland kwam. Daarom werd in Zwitserland rantsoenering van levensmiddelen, grondstoffen en diverse industriële producten al op 30 oktober 1939 ingevoerd en gehandhaafd tot 1 juli 1948. Vooral de rurale bevolking was hierover ontevreden en daardoor ontstond ook hier een zwarte handel. Om het exportverbod te handhaven werd de Zwitserse grenspolitie versterkt en werd er regelmatig op smokkelaars geschoten. Harde cijfers ontbreken, maar naar schatting werden er in de eerste tien maanden van 1944 minstens 6000 verballen tegen arrestanten opgemaakt in het kanton Ticino en was dit slechts een klein percentage van de smokkelaars. Men schat dat het om enkele tienduizenden personen gaat. De grootschalige smokkel vond plaats vanuit de bergdorpen, vanwaar men met groepen van enkele tientallen personen via de bergpaden naar het net liep dat de grens vormde. De smokkel naar Zwitserland betrof voornamelijk rijst, waarvan iedere smokkelaar ca 30 kg op de rug droeg. Volgens de krant La Provincia bracht één kg rijst van 17 Lire in Zwitserland 180-200 Lire op. Op de terugweg werd vooral tabak en koffie vervoerd. Naast voedsel werd er ook geld en goud gesmokkeld waarvan ook het verzet werd gefinancierd. De valutahandel werd overigens ook door de fascistische bedreven. Tenslotte was er nog de politieke smokkel, waarbij propagandamateriaal gedrukt in Lugano het land werd binnengesmokkeld. Daarnaast werden er antifascisten, joden en ontsnapte geallieerde gevangenen over de grens gebracht. Naarmate het einde van de oorlog dichterbij kwam, lieten de hoofden van de RSI de smokkel steeds meer toe teneinde daarmee zelf een vluchtweg te hebben. Zo maakte Pavolini, hoofd van de RSI in de provincie Como, een afspraak met een familie Barella om tegen betaling van 100000 Lire zijn geliefde Doris Durante en de echtgenote van Mussolini, Rachele, naar Zwitserland te brengen.

De bevolking had ook veel te lijden van de herhaalde luchtbombardementen. Bij een bombardement op de benzineopslagplaats in Erba eind september 1943 vielen er 77 doden en 200 gewonden. Vanaf januari '45 waren er vrijwel dagelijks bombardementen op kazernes, opslagplaatsen, auto's, treinen en de veerboten. De luchtafweer kon weinig uitrichten en de Luftwaffe was afwezig, waardoor de aanvallen zowel 's nachts als overdag konden plaatsvinden. In de maand februari lag het gemiddelde op 2,5 bombardement per dag, met dagen van vijf achtereenvolgende aanvallen. In totaal kwamen meer dan 159 mensen om het leven en was er een veelvoud aan gewonden.

De verzetsgroepen kregen het in de winter van '44-'45 zeer zwaar. Het was zeer koud en er viel veel sneeuw. Talloze groepen werden opgerold en in januari 1945 zaten de gebouwen van de fascistische federatie tjokvol gevangenen, waaronder ook vele politici, dienstontduikers en joden die hadden geprobeerd naar Zwitserland te vluchten. Bovendien waren in iets meer dan één jaar partizanenstrijd, tengevolge van verschillen in politieke opvattingen, de meningsverschillen tussen de commandanten van de verschillende brigades verscherpt. Hierdoor waren ook een aantal acties mislukt en waren er commandanten gevangen genomen. Zo werden er op 21 januari

'45 door de Brigade Nera zes jonge partizanen gevangen genomen bij Cima di Porlezza en ter plaatse gefusilleerd. Enkele dagen later viel een andere groep in een hinderlaag op de Monte Bisbino – ook deze mannen werden allen gefusilleerd. De CLNAI had veel kritiek op de operaties, maar de commandanten wezen er terecht op onder welke moeilijke omstandigheden men strijd moest leveren: er was gebrek aan wapens, geld en mankracht en het gebied was zeer groot.

De situatie was echter niet alleen moeilijk voor het verzet, maar evenzeer voor de RSI. Zwitserland was niet van zin om fascist en Duitse vluchtelingen op te vangen. In maart was er overleg tussen Zwitserse vertegenwoordigers en Amerikanen over de manier om republikeinse vluchtelingen tegen te houden. In april stond de RSI op wankelen en terwijl de Engels-Amerikaanse troepen naderden nam de mogelijkheid dat de nazi's de Italiaanse fascist zouden helpen af. Mussolini verliet het Gardameer en ging naar Milaan, waar voorbereidingen voor ontsnappingen werden voorbereid. Mussolini wilde de RSI in handen geven van de socialist en zelf naar Zwitserland vluchten. Niemand was echter bereid hieraan mee te werken. De Zwitsers weigerden de leiders asiel, de socialist wezen het absurde voorstel af en het CLNAI eiste onvoorwaardelijke overgave. Inmiddels voerde het Duitse commando in Italië, buiten medeweten van Berlijn, besprekingen met de geallieerden over een separate overgave, waardoor ze minder van de partizanen te vrezen zouden hebben. De verschillende verzetsgroepen hadden hieraan echter geen boodschap en kwamen in actie zelfs tegen de geallieerde richtlijnen in. Daardoor bevrijdden ze zelfs grote gebieden vóór de komst van het reguliere leger.

In de eerste helft van april voerden de partizanen vele sabotageacties uit met het doel de aandacht af te leiden van hun bedoeling om zich te verzamelen bij de toegangen van de valleien om vandaar over te gaan tot de bezetting van het hele gebied. Tegelijkertijd echter namen de razzia's toe in een poging om de verbindingen tussen het meer en het Valtellina vrij te houden. Op 3 april werd de commandant van de 52^e brigade gedood in een vuurgevecht met een patrouille op het meer. Bij gevechten met de Brigata Nera tussen 14 en 25 april verloor het detachement Gramsci in de bergen bij Garzeno vier man en raakten er zes gewond.

Om half negen in de ochtend van 14 april begonnen de geallieerden hun slotoffensief, zes dagen later bereikte de 10^e Amerikaanse divisie vanuit de Appenijnen de Povlakte. Op de 21^e kwamen ze in Bologna en twee dagen later staken ze de Po over. De belangrijkste fascist sloegen op de vlucht. Op de 23^e kreeg de echtgenote van Mussolini, Rachele, opdracht naar Monza te reizen. Via Milaan wist zij naar Zwitserland te vluchten. Daar werd ze door Italiaanse partizanen herkend en aan de Amerikanen overgedragen. Na korte tijd gevangenschap werd ze echter weer vrijgelaten. Op de 25^e overlegde Mussolini in Milaan in het paleis van de aartsbisschop met vertegenwoordigers van het CLN over overgave. Mussolini verzamelde zo veel mogelijk van de fascistische eenheden en berichtte de volgende ochtend aan de Duitse commandant Birzer, die opdracht had hem te begeleiden, dat men moest vertrekken naar Como. Hier arriveerde de colonne met fascistische voormannen en republikeinse ministers in de avond. Ook Mussolini's minnares, Clara Petacci en haar broer Marcello waren daar aangekomen.

Afgevaardigden van de geallieerden spraken die avond met de Duitse commandanten over de overgave. Om 11 uur 's avonds bereikte men overeenstemming. De Zwitsers gaven toestemming voor het doorlaten van een trein en 40 vrachtwagens met Duitse gewonden. Tussen 26 en 27 april werden er ca 1000 gewonden vervoerd. In de middag van de 27^e probeerden 400 SS'ers de grens over te trekken, ze werden echter onderschept door de partizanen.

In vele steden in Lombardije had het CLN intussen de macht overgenomen en begon men nieuwe politieke en administratieve autoriteiten te benoemen. Geen enkele autoriteit bleek echter in staat

de verspreide groepen verzetsstrijders onder centraal gezag te brengen. Op de ochtend van 26 april vochten partizanen in Sesto Giovanni rond de gebouwen in de stad. In Milaan bleven de Duitsers in hun kazernes en beantwoordden het vuur niet. Ook de fascisten bleken niet in staat weerstand te bieden. Het gemeentehuis, politiebureau en het radiostation in Milaan werden ingenomen.

Op de 27^e brak een algemene staking uit in de stad, 's avonds bezette men de eerste kazerne en namen bewapende groepen bezit van de kruispunten. Om 1 uur 's nachts trok de Amerikaanse voorhoede Como binnen. Kolonel Graziani, hoofd van het republikeinse leger en generaal Wolff, commandant van de SS gaven zich nog die dag over. Intussen had het CLNAI in Milaan het besluit genomen dat alle gevangenen door het dichtstbijzijnde partizanentribunaal berecht moesten worden.

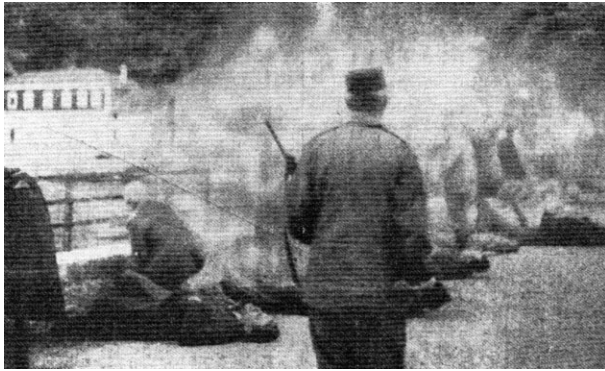
Mussolini vertrok die dag met de Duitse colonne naar Menaggio. De militaire colonne had een lengte van ruim 1 km en bestond uit 38 vrachtwagens, zijspannen, een tiental burgervoertuigen, enkele ambulances, twee pantserwagens en Duits afweergeschut. Een poging van Mussolini om vanuit Menaggio naar Zwitserland te ontsnappen mislukte. Daarop werd besloten door te reizen langs het meer naar Chiavenna. Om zes uur op de ochtend van de 27e april werd de colonne bij Musso tot staan gebracht door partizanen van de 52e Brigade Garibaldi. Na lang onderhandelen kregen de Duitsers om half één toestemming om door te trekken met achterlating van alle RSI leden. De Duitsers accepteerden dit, maar probeerden Mussolini vermomd als Duits soldaat mee te nemen. De colonne werd echter opnieuw gecontroleerd in Dongio en daar werd Mussolini herkend door de partizaan Giuseppe Negri en werd hij gevangene genomen. Op 28 april werd hij samen met Clara Petacci gedood. Over het precieze verloop van de gebeurtenissen rond zijn dood gaan vele verhalen, waarover ik in een volgende bijdrage meer zal schrijven. Van de fascistena die werden aangehouden werden er 15 gefusilleerd. Alle lichamen werden naar Milaan getransporteerd en getoond aan de menigte op het piazzale Loreto.

Op 29 april reed de 1^e pantserdivisie van de Amerikanen de stad Como binnen. Het CLN kwam bijeen in het gemeentehuis en werd een nieuwe burgemeester benoemd.

Van de circa 2000 verzetsstrijders in de provincie waren er ongeveer 500 om het leven gekomen bij acties en represailles en nog eens 100 in Duitse concentratiekampen.

De wegversperring bij Musso waar de Duitse colonne met Mussolini werd aangehouden

Op 28 april werden de uit de Duitse colonne gehaalde fascistena gefusilleerd op het plein voor het gemeentehuis in Dongo

Na de bevrijding brak een periode van grote verwarring aan. Het probleem van de overbevolking van de provincie werd niet snel opgelost. In december waren er nog ruim 18500 gevluchte personen. De oogst van dat jaar was slecht en er bleef daardoor een groot tekort aan levensmiddelen. De werkeloosheid groeide sterk en beliep in juni 1946 ongeveer 30000 werkers. Daarbij kwamen nog ongeveer 15000 veteranen. Regelmatig braken er stakingen uit waarbij het niet alleen om betere betaling ging, maar ook om veranderingen in de arbeidsverhoudingen. Hoewel de oorlog van de Duitsers en fascistena tegen de geallieerden een duidelijke einddatum had, gold dit niet voor de burgeroorlog. In de verwarde tijd die aanbrak na 29 april werden er talloze oude rekeningen vereffend en niet alleen met fascistena, maar ook tussen mannen uit antifascistische groepen. De grootste bekendheid kreeg de moord op de kapitein “Neri”, die de leiding had van de verzetsgroep die Mussolini gevangen nam. Hoewel de officiële verklaring hiervoor was dat men hem van verraad verdacht, is inmiddels duidelijk dat dit gebeurde in opdracht van de leiding van zijn eigen communistische partij omdat hij zich verzette tegen een opdracht. In een vervolgartikel kom ik hierop nog terug.

Literatuur

- V. Roncacci, *La calma apparente del lago*, Macchione Editore, 2003
- G. Bianchi, *Antifascismo e resistenza nel comasco*, Centro Stampa Comune di Como, 1975
- J. van Osta, *Geschiedenis van het moderne Italië*, Nijgh & van Ditmar, 1989
- F. Cani, G. Monizza, *Como e la sua storia*, Nodo Libri, 1999